

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

УДК 947.7:167

**Історична політика щодо монументальної спадщини
радянської доби в Україні (на прикладі Вінницької
області)**

Гайдай О. Ю.

У статті розглядаються особливості історичної політики щодо пам'ятників радянської доби, і в першу чергу пам'ятників Леніну, в Україні після здобуття незалежності. Територіально дослідження обмежене Вінницькою областю, яка як частина центральноукраїнського регіону характеризується амбівалентністю в історичній пам'яті. Зважаючи на те, що кількість прихильників як радянських, так і націоналістичних сил недостатня для переваги жодної зі сторін, регіон є особливо цікавим в контексті аналізу історичної політики.

Ключові слова: радянська спадщина, пам'ятник, історична політика.

Проблема радянської спадщини залишається малодослідженою темою в українській історіографії. Хоча історична політика є предметом зацікавлення значного кола українських і зарубіжних істориків, державна політика щодо радянської спадщини в сучасній Україні досі не стала предметом ґрунтовного академічного дослідження. Дана стаття є частиною більш широкого аналізу історичної політики щодо радянської спадщини в незалежній Україні, у тому числі і стратегій поведінки з пам'ятниками радянським політичним діячам. Аналіз радянської спадщини в монументальному мистецтві, особливо пам'ятників Леніну як найбільш масових, дозволяє розкрити особливості оцінки та інтеграції радянського досвіду в ідеологічний простір сучасної України. Зважаючи на обмеження, що накладаються обсягом статті, тут зосередимо увагу на практичному втіленні загальнодержавного курсу в сфері історичної політики лише в одній області – Вінницькій, приклад якої дозволить розкрити регіональні особливості «пам'ятання» радянського періоду в сучасній Україні, які не можна звести до дихотомії Схід-Захід.

Брак ґрунтовних досліджень радянської спадщини частково пояснюється тим, що в Україні досі відсутній єдиний загальний

© О. Ю. Гайдай, 2014

реєстр пам'ятників, а список пам'яток (історичного, археологічного та монументального мистецтва) місцевого значення перебуває в стані формування. Наразі лише кілька областей склали і опублікували такий список, серед них і Вінницька область, але монументальне мистецтво радянської доби залишається поза обліком. Жоден пам'ятник радянському партійному чи державному діячу не був включений до переліку пам'яток монументального мистецтва області, опублікованого Управлінням культури і туризму Вінницької облдержадміністрації [9, с. 387-398], що значно ускладнює дослідження радянської спадщини в області. У наукових працях питання радянської спадщини якщо і розглядається, то в контексті політики пам'яті в Україні, а не як окремих об'єкт дослідження, в той час як спадщина є тією аналітичною категорією, яка дозволяє прослідкувати зміни в політиці пам'яті. За визначенням англійського історика Д. Харві, у процесі творення спадщини суспільство відбирає частину успадкованого уявленого минулого з тим, щоб включити його в уявне майбутнє [17, р. 6]. Міжнародна рада з охорони пам'яток та історичних місць (ICOMOS) визначає спадщину як досить широке поняття, яке включає об'єкти природного і культурного середовища (ландшафти, історичні місця, архітектурні об'єкти, біорозмаїття, минулі та сучасні культурні практики та інше) та відображає процес історичного розвитку, утворюючи різноманітність національних, регіональних та інших ідентичностей [18].

Радянську спадщину в Україні умовно можна поділити на офіційну спадщину режиму, спадщину антирадянського опору і репресій, а також спадщину в сфері радянської культури. Предметом аналізу даної статті є об'єкти першої групи, які прямо асоціюються з радянським політичним режимом. У більшості посткомуністичних країн Центрально-Східної Європи щодо цього типу спадщини застосовувалася стратегія знесення чи музеєфікації. Адже в умовах зміни політичного режиму формування нового об'єднавчого нарративу відбувається у гострій опозиції до попередньої ідеології, а процес руйнування пам'ятників набуває символічного значення. Як зазначає російський історик і теоретик мистецтва М. Ямпольський, у певних контекстах деструкція старих монументів і зведення нових можуть бути осмислені як дві однаково виправдані процедури увічнення. Руйнування пам'ятника підтверджує владу переможця не меншою мірою, ніж зведення монумента перемозі [19, р. 100].

Відповідно і знесення пам'ятників колишнім політичним лідерам також мало значення символічного акту поривання з комуністичним минулим.

В Україні демонтаж пам'ятників на початку 1990-х років мав надзвичайно обмежений характер і зазвичай був результатом ініціативи окремих громад. Якщо на Західній Україні він проводився відкрито – вдень, за участю депутатів місцевих рад, то у центральних областях, де ставлення до радянського минулого не було таким однозначно негативним, місцева влада діяла більш обережно.

Вінницька міська рада прийняла рішення про демонтаж пам'ятника Леніну на центральній площі ще у 1990 році, однак тільки через два роки, 20 травня 1992 року, це рішення було виконане. Побоюючись можливих сутичок між прихильниками КПУ і Народного Руху, демонтаж вирішили провести вночі. Більше того, навколо пам'ятника був виставлений кордон міліції, а робітникам запропонували одягти бронежилети. Але все ж панував стан загального піднесення. Скульптор В. Ставнійчук, один із учасників демонтажу і член Народного Руху, пізніше згадував, що в ту ніч приніс із собою пляшку шампанського і по завершенню робіт, відкоркувавши її, проголосив тост за кінець тоталітаризму [11]. Згодом, як і багато інших пам'ятників, демонтованих на початку 1990-х років, вінницький Ленін опинився на території одного з комунальних підприємств міста і був переплавлений. Пам'ятників іншим радянським партійним чи державним діячам у Вінниці не було, а на районні центри і села області рух зі знесення радянських політичних пам'ятників поширився лише частково. Зазвичай, на початку дев'яностих зносили ті пам'ятники, які були в аварійному стані або сильно пошкоджені.

Активізація діяльності центральної влади у напрямі визначення політики щодо символів радянської влади на території України пов'язана з гострим протистоянням у Верховній Раді на початку 2000-го року. Представники пропрезидентської більшості охрестили ті події «оксамитовою революцією», підкреслюючи ідеологічну складову боротьби з «лівими» партіями за домінування у парламенті. У січні 2000 року пропрезидентські сили у складі представників 11 фракцій, зокрема СДПУ(о), Партії Зелених, Народного Руху та НДП, провели в культурно-виставковому центрі «Український дім» паралельне засідання ВРУ. «Лівий» спікер О. Ткаченко був

усунутий із посади, а його місце зайняв І. Плющ [8, с. 247-248]. Тоді ж було прийнято постанову про заміну радянської символіки на фасаді будинку ВРУ на державну символіку незалежної України. І хоча боротьба за владу президента Л. Кучми з «лівим» табором не переросла у загальнодержавну політику з подолання радянської спадщини, вона стала певною віхою в історичній політиці незалежної України. 9 лютого 2001 року Л. Кучма підписав Указ «Питання щодо використання державних символів України», який зобов'язував обласні державні адміністрації «забезпечити під час реконструкції будівель та споруд ліквідацію зображень державних символів колишнього СРСР та радянських республік, гасел КПРС, за винятком випадків, коли зазначені зображення розміщуються на будівлях та спорудах, включених до переліків пам'яток історії та культури» [12]. Одночасно Указ не передбачав обов'язкової ліквідації символів радянського режиму, що залишало місцевій владі простір для маневру і компромісу з комуністичними силами.

У 2000-х роках в Україні, як і в інших державах регіону, пожвавилась історична дискусія внаслідок змін у політичній сфері. У ситуації «онтологічного занепокоєння» [5, с. 185-189] країни Центрально-Східної Європи та Балтії звернулися до свого минулого з наміром довести унікальність і важливість своєї історії в контексті загальноєвропейської. Вони почали культивувати образ нації-жертви та змагатися між собою у кількості репресованих та загиблих. В Україні ця тенденція знайшла своє втілення у формуванні мартирологічного нарративу навколо голоду 1932-1933 рр. В. Ющенко, обраний президентом України у 2004 році, на думку історика Г. Касьянова, використав історичну політику як засіб ідеологічного будівництва нації, поставивши в центр цієї політики саме Голодомор [7, с. 29]. Під його патронатом зводилися меморіали, які мали увічнити пам'ять про жертв Голодомору, засновувалися музеї та створювалися тематичні виставки. Більше того, історична політика стала одним з інструментів В. Ющенка у боротьбі з політичними опонентами, а саме опозиційною ВРУ і призначеним нею урядом В. Януковича в 2006 році [7, с. 34-35].

У контексті даного дослідження важливо те, що розбудова українського національного нарративу передбачала також переосмислення радянського періоду. Наголос на стражданнях і боротьбі українського народу призвів до того, що радянський період розглядався виключно як негативний досвід. Така загальнодержавна

історична політика входила у дисонанс із поглядами населення центральних і східних регіонів України, яке значною мірою толерувало радянський досвід. Саме у цьому слід шукати причину того, що, незважаючи на свою виразно антирадянську політику пам'яті¹, В. Ющенко все ж не наважився задовольнити прохання Української народної партії та видати указ про знищення символів радянського режиму на всій території України. Натомість у 2007 році у переддень чергової річниці Голодомору він підписав Указ, який зобов'язував місцеву владу «вжити в установленому порядку заходи щодо демонтажу пам'ятників та пам'ятних знаків особам, причетним до організації та здійснення Голодомору 1932-1933 років в Україні та політичних репресій» [14]. В Указі не було переліку історичних осіб, чий пам'ятники потрібно було демонтувати, що відкривало можливість його розширеного тлумачення. Оскільки пам'ятники Леніну були наймасовішими та певною мірою сприймалися як символи радянського режиму загалом, вони відразу стали об'єктом уваги радикальних сил. У Вінницькій області їх знесення ініціював Конгрес українських націоналістів (КУН). Губернатор області О. Домбровський словесно підтримав активістів, але зважаючи на те, що на 2007 рік пам'ятники Леніну входили до реєстру пам'яток мистецтва місцевого значення, їхній демонтаж вимагав дотримання певної процедури. А враховуючи відсутність однозначної підтримки серед населення, більшість місцевих рад відклали розгляд цього питання. Тому демонтаж пам'ятника Леніну в районному центрі Чечельнику став радше винятком, ніж поширеною практикою.

Тема ліквідації символів тоталітарного та комуністичного режимів знову опинилася в центрі публічної дискусії у травні 2008 року під час церемонії вшанування пам'яті жертв тоталітарного режиму на території Національного історико-меморіального заповідника «Биківнянські могили», коли В. Ющенко заявив про свій намір внести на розгляд парламенту «невідкладний» законопроект із цього питання [16]. Але цього так і не сталося. Натомість у березні 2009 року з'явився черговий указ президента щодо вшанування пам'яті жертв Голодомору, який майже дослівно повторював указ дворічної давнини [13]. Важливо інше: того ж 2009 року радянські пам'ятники партійним і державним діячам були виключені з Державного реєстру нерухомих пам'яток України.

¹ Іншою темою в історичній політиці В. Ющенка стала тема ОУН і УПА, а саме діяльність з урівняння в правах ветеранів УПА з ветеранами Великої Вітчизняної війни, і загалом перетворення ОУН і УПА на частину позитивної національної міфології [7, с. 232].

Це означало, що держава зняла з себе обов'язок опікуватися ними. Подальша доля того чи іншого пам'ятника тепер повністю залежить від волі місцевої ради, на території якої він знаходиться. Станом на 2009 рік у Вінницькій області нараховувалося 94 радянських пам'ятників партійним і державним діячам, 75 із них – пам'ятники Леніну. Також в області збереглися пам'ятники С. Кірову (2), М. Калініну (1), В. Чапаєву (3), М. Фрунзе (2), Г. Петровському (2), Ф. Дзержинському (1), М. Щорсу (1), Г. Котовському (2). Окремо виділимо пам'ятники К. Марксу, яких в області аж 5 [4, с. 19-22].

Помітно, що концентрація пам'ятників партійним і державним діячам на Вінниччині досі залишається надзвичайно високою, і ставлення до них далеко не однозначне. Наприклад, для частини населення Ленін до цього часу є символом усього позитивного, що було в СРСР, в той час як для іншої – символом тоталітарного репресивного режиму. Відповідно одні вимагають демонтажу пам'ятника, інші, навпаки, його збереження. Важливо те, що загалом презервація радянських пам'ятників мотивується або необхідністю зберегти історію, або цінністю пам'ятника як частини міського ландшафту. Ідеологічні аргументи зустрічаються вкрай рідко. Бажання зберегти частину «своєї» історії, до якої належить і радянський період, інколи навіть веде до появи приватних ініціатив зі збирання радянських пам'ятників, таких, як ініціатива жителя міста Бершаді А. Тарковського – на власному подвір'ї він установив демонтовану в одному з навколишніх сіл скульптуру Леніна у повний зріст, тим самим врятувавши її від звалища [9].

Не доводиться говорити про якусь цілеспрямовану та систему політику щодо знесення пам'ятників радянського режиму у Вінницькій області. Загалом місцева влада приймала рішення про демонтаж або перенесення того чи іншого пам'ятника радянського режиму, коли суспільна напруга навколо нього зникла. При цьому обґрунтування демонтажу могло бути різним. У Хмільнику пам'ятник Леніну вирішили демонтувати у зв'язку з реконструкцією центральної площі міста, яка запланована на 2014 рік. А місцева рада міста Погребище в 2009 році дозволила демонтаж пам'ятника Леніну з площі перед собором на прохання релігійної общини [1]. Перенесення пам'ятника Леніну в місті Ямполі 24 вересня 2013 року також мотивувалося необхідністю реконструкції площі. При цьому райдержадміністрація заявила про намір встановити на його місці пам'ятник Богдану Хмельницькому [2].

Окремо слід відзначити значний вплив міського чи селищного голови на прийняття рішення щодо долі пам'ятника. Прикладом цього є боротьба навколо пам'ятника Леніну на центральній площі міста Калинівки. Депутати міської ради 26 травня 2011 року мінімально необхідною кількістю голосів ухвалили рішення про демонтаж пам'ятника. «За» проголосувало 19 депутатів (у тому числі два депутати від ВО «Свобода», які були ініціаторами розгляду цього питання), 2 проголосувало проти, решта із 33 присутніх утрималась [3]. Але міському голові А. Шамалюку, який був проти знесення, вдалося заблокувати виконання цього рішення. Пам'ятник не тільки не демонтували, але й відреставрували і пофарбували у золотий колір. Калинівська міська організація ВО «Свобода» продовжує домагатися демонтажу пам'ятника та провела у 2013 році інформаційно-агітаційну кампанію серед населення з вимогою спорудити на його місці пам'ятник С. Руданському, письменнику, який народився в селі Калинівського району [6].

Слід зазначити, що після виборів до Верховної Ради у жовтні 2012 року дискусія щодо пам'ятників радянським політичним діячам поживилася на загальнодержавному рівні. До парламенту пройшла права політична сила – ВО «Свобода», для якої питання знищення радянських символів на території України є одним з основних. Достатньо згадати лише скандальну акцію зі знесення пам'ятника Леніну прихильниками «Свободи» на чолі з депутатом І. Мірошніченком в Охтирці (Сумська область) у лютому 2013 року.

Однак Вінницька область загалом продовжує залишатись осторонь подібних історичних баталій. Лише в 7 з 27 районних рад є представники ВО «Свобода», які мають надзвичайно обмежений вплив на прийняття рішень [15]. Адже, хоча в області є прихильники як правих, так і лівих ідеологій², основна маса населення віддає перевагу «центристським» силам (таким як ВО «Батьківщина», Партія регіонів, «УДАР Віталія Кличка»), які займають компромісну позицію в найбільш спірних питаннях. Таким чином, Вінницька область є типовим прикладом центрально-українського регіону з компромісним і амбівалентним ставленням до радянського минулого. Населення не має чітко артикульованих варіантів колективних уявлень про минуле, а кількість прихильників радикальних поглядів, як «правих», так і «лівих», недостатня для переваги жодної зі сторін.

² ВО «Свобода» здобула 8,40 % голосів в області, практично такий же самий результат отримала і Комуністична партія – 8,86 % [14].

Як не існує загального консенсусу щодо оцінки радянського періоду в історії України, так немає і єдиної політики щодо об'єктів радянської спадщини. Впродовж десятиліть українська влада уникала публічного обговорення цих питань. За винятком окремих указів, ситуативних і компромісних, керівництво держави не виробило єдиної стратегії в сфері історичної політики щодо об'єктів спадщини радянського режиму. Право вирішувати подальшу долю пам'ятників радянським дічам було передано місцевій владі, що вело до ще більшої хаотичності в рішеннях.

Важливо те, що в області не зафіксовано жодного випадку самовільного знесення пам'ятника. А рішення місцевої влади про демонтаж пам'ятника залежать від конкретної ситуації в населеному пункті. Зі спадом напруження в громаді активізуються і дії влади в сфері радянської спадщини. Як наслідок, демонтаж пам'ятників відбувається доволі повільно. Пройшло вже більше двадцяти років із часу розпаду СРСР, а значна частина пам'ятників Леніну на Вінниччині не тільки збережені, але навіть частково відреставровані. При цьому, за період незалежності в області було встановлено лише 15 нових пам'ятників (з них 6 – Т. Шевченку, решта таким дічам як: М. Грушевський, Леся Українка, В. Стус, Г. Артинов та М. Леонтович). Таким чином, радянські пам'ятники продовжують домінувати в просторі населених пунктів Вінницької області. Перекодування їхніх значень у період незалежності України, а також співіснування в єдиному міському просторі з новими пам'ятниками має стати об'єктом подальших досліджень.

Примітки:

1. В Вінницькій області демонтували пам'ятник Леніну. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://gigamir.net/pub/13179/>. Доступ – 14.02.2013 г.
2. Від вінницьких комуністів з Ямполья «втік» Ленін [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://vinnitsa.info/news/vid-vinnitskih-komunistiv-z-yampolya-vtik-lenin.html> / Доступ – 12.11.2013 р.
3. З ініціативи «Свободи» в Калинівці на Вінниччині демонтують пам'ятник Леніну? [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.vinnitsya.svoboda.org.ua/diyalnist/novyny/022304/>. Доступ – 06.10.2013 р.
4. Знаки тоталітарного Молоху, які не увійшли до Державного реєстру нерухомих пам'яток України // Культура і життя: Всеукраїнський тижневик. – 2009. – № 49/50. – С. 19-40.

5. Историческая политика в 21 веке: сборник статей /под ред. А. Миллера, М. Липмана. – М., 2012. – 646 с.
6. Калинівка: Ми не хочемо Леніна. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://20minut.ua/Novyny-Kalynivky/Vid-Chytachiv/10259650>. Доступ – 06.10.2013 р.
7. Касьянов Г. Голодомор и строительство нации / Г. Касьянов // Pro et Contra. – 2009. – № 3-4. – С. 24-43.
8. Касьянов Г. Україна 1991-2007: Нариси новітньої історії / Г. Касьянов. – К., 2008. – 432 с.
9. На Вінниччині чоловік привіз додому пам'ятник Леніну [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://20minut.ua/>. Доступ – 14.02.2013 р.
10. Пам'ятки історії та культури Вінницької області: словникова частина / упорядн.: С. Василюк, А. Войнаровський. – Вінниця, 2011. – 400 с.
11. Скрипник В. Пам'ятник-привид, або куди поділи Леніна з центральної площі Вінниці / В. Скрипник [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://20minut.ua/Novyny-Vinnitsi/Nashe-mynule/Pam-yatnikprivid-abo-kudi-podili-Lenina-z-tsentrальної-площі-Вінниці-10266241.html>. Доступ – 27.05.2013 р.
12. Указ Президента «Питання щодо використання державних символів України» від 09.02.2001 р. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/79/2001>. Доступ – 26.05.2013 р.
13. Указ Президента «Про додаткові заходи щодо вшанування пам'яті жертв Голодомору 1932-1933 років в Україні» від 12.06.2009 р. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/432/2009/> Доступ – 01.08.2013 р.
14. Указ Президента «Про заходи у зв'язку з 75-ми роковинами Голодомору 1932 – 1933 років в Україні» від 27.03.2007 р. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://un.mfa.gov.ua/ua/act/open/id/2034>. Доступ – 19.04.2013 р.
15. Центральна виборча комісія [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.cvk.gov.ua/pls/vnd2012/>. Доступ – 08.07.2013 р.
16. Ющенко за ліквідацію усіх символів тоталітаризму та комунізму [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://ua.comments.ua/politics/88307-YUshchenko_za_likvidatsiyu_usih.html / Доступ – 04.07.2013 р.
17. Harvey D. Heritage pasts and heritage presents: Temporality, meaning and the scope of heritage studies / D. Harvey // International Journal of Heritage Studies. – 2001. – Vol. 7. – № 4. – P. 319-338.

18. *International Cultural Tourism Charter. Principles And Guidelines For Managing Tourism At Places Of Cultural And Heritage Significance/ International Council on Monuments and Sites (ICOMOS), 2002.* [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://www.heritagemalta.org/erdf032/documents/06_ICOMOS%20International%20Cultural%20Tourism%20Charter.pdf. Доступ – 04.07.2013 р.
19. *Yampolsky M. In the Shadow of Monuments. Notes on Iconoclasm and Time / M. Yampolsky // Soviet Hieroglyphics. Visual Culture in Late Twentieth—Century Russia. – Bloomington, 1995. – 208 p.*

Гайдай А. Ю. Историческая политика относительно монументального наследия советского времени в Украине (на примере Винницкой области).

В статье рассматриваются особенности исторической политики относительно памятников советского времени, в первую очередь Ленину, в Украине после обретения независимости. Территориально исследование ограничено Винницкой областью, которая как часть центральноукраинского региона характеризуется амбивалентностью в исторической памяти. А учитывая то, что количество сторонников как советских, так и националистических сил недостаточно для доминирования ни одной из них, регион особенно интересен в контексте анализа исторической политики.

Ключевые слова: советское наследие, памятник, историческая политика.

Gaidai O. Yu. «The Historical Politics towards Heritage in Monumental Art of Soviet Period in Ukraine (a Case Study of Vinnitsa Region).

The article deals with the features of historical politics towards Soviet monuments, and particularly monuments to Lenin, in Ukraine since independence. Geographically study is limited by the Vinnitsa region, which as the part of the Central Ukraine, is characterized by the ambivalence of historical memory. And taking into consideration that neither pro-Soviet, nor nationalist forces have the majority, the region is especially interesting in the context of the historical politics.

Keywords: soviet heritage, monument, historical politics.

Борьбисты, боротьбисты і Комінтерн: Еволюція взаємовідносин

Гірік С. І.

У статті розглянуто історію відносин між Українською партією лівих соціалістів-революціонерів (борьбистів) та Українською партією соціалістів-революціонерів (комуністів) / Українською комуністичною партією (боротьбистів). Окрему увагу приділено спробі боротьбистів вступити до Третього Інтернаціоналу у жовтні 1919 року в контексті аналогічних намагань УКП(б). Відносини між боротьбистами та боротьбистами еволюціонували від планів об'єднання до серйозного конфлікту, а намагання обох цих політичних сил стати членами Комінтерну виявилися невдалими.

Ключові слова: борьбисты, боротьбисты, УПЛСР(б), УКП(б), Комінтерн, Третій Інтернаціонал.

Українська партія лівих соціалістів-революціонерів (борьбистів), на відміну від більшості інших партій революційної доби, рідко ставала предметом окремих досліджень. Це значною мірою спричинено відчутним браком джерел – фонд Центрального комітету УПЛСР(б) в цілісному вигляді не зберігся, тож уявлення про діяльність партії доводиться складати за окремими фрагментами. Складність зведення розпорошених даних, а також менша, порівняно з інтересом до КП(б)У та українських національних партій, зацікавленість дослідників територіально українськими особливостями загальноросійського лівоесерівського руху, зумовили вкрай незадовільний стан досліджень про цю політичну силу. У той самий час її місце та роль у подіях 1918-1920 років не можна недооцінювати. Незаперечним є той факт, що протягом тривалого часу вона була третьою (а після поглинення КП(б)У боротьбистів – другою) за впливовістю партією на контрольованій більшовиками території. Отож, без знання історії УПЛСР(б) та її ідейної еволюції повноцінне уявлення про політичну історію України часів революції є неможливим.

Серед праць останніх років, спеціально присвячених УПЛСР(б), можна назвати лише статті дніпродзержинської дослідниці Світлани Зборець [11; 12]. Інші автори зазвичай торкаються історії